

XV əsrin 20-ci illərindən sonra möhtəşəm Qızıl Orda dövlətinin parçalanması ilə onun ərazisində müxtəlif xanlıqlar yaranmağa başlayır.

Qərbi Sibir ərazilərində meydana gələn Sibir xanlığı şimalda olan türk dövləti idi, xanlığın paytaxtları Çinqi Tura (indiki Tümen) və Qaşlıq şəhərləri, rəsmi dili türk dili, dini İslam olub.

Orta Volqaboyunun Qızıl Ordadan ayrılması nəticəsində Qazan xanlığı təşkil edilir. Sonra bir-birinin ardınca Böyük Orda xanlığı, Krım xanlığı və ya Krım Yurdu, Qazax xanlığı, Özbək xanlığı meydana çıxır. Volqa çayının aşağı axınında Həştərxan (Qədim adı Əz-Tarxan) xanlığı, Volqanın aşağı axınından İrtiş çayına qədər olan ərazidə Noqay Ordası, Moskva yaxınlığında Qasım xanlığı və nisbətən kiçik uluslar yaranır. Bu isə bu torpaqlara göz dikənlərin xoşuna gələ bilməzdi, odur ki, bu xanlıqlar mərhələ-mərhələ ruslar tərəfindən işğal edilir.

Sibir xanlığı Qızıl Orda dövlətinin tərkibində olan zaman və müstəqil xanlığa çevrildikdən sonra Çinqi-Turada, həm də Sibirin digər ərazilərində hakim təbəqə möhtəşəm məscidlər, saraylar və qala divarları tikdirib və bu işlər xanlıq olandan sonra da davam etdirilib.

Xan, o cümlədən xanlığın yüksək dairələrinə daxil olan imamlar və müftilər Səmərqənd və Buxaranın İslam mərkəzlərində təhsil alan adamlar idi.

Türkdilli mənbələrdə bu torpaqların adı “Sibir”, “Sibir yurdu”, ərəbdilli mənbələrdə "Sibir" və ya "İbir", Çin mənbələrində "Si-bi-rh" və "Bissibur" kimi qeyd edilir, rus mənbələrində də "Sibir" kimi göstərilib.

Sibir türkləri V əsrdə İdil (Volqa) çayı boyunca Xəzər dənizinə, daha sonra isə bir qismi Qafqazı keçərək Anadoluya qədər yayılıblar. Sibir əvvəllər Ob çayının orta və aşağı axımına deyilib, sonra türklər İrtiş çayı və Baykal gölüne doğru yayılıb və Kamçatkaya qədər uzanan bu torpaqlar Sibir adlanıb.

1025-ci ildən sonra Sibirin əfsanəvi hökmdarları:

Tatar xan, 1025-?)
Qızıltın xan, Tatar xanın oğlu
Dametey xan, Tatar xanın oğlu
Yuvaş xan, Qızıltın xanın oğlu
İşim xan, Yuvaş xanın oğlu
Mamed xan, İşim xanın oğlu
Kutaş xan, Mamed xanın oğlu
Allaqul xan, Kutaş xanın oğlu
Kuzey xan, Allaqul xanın oğlu
Ebarqul xan, Yuvaş xanın kiçik oğlu
Baxmur, Ebarqul xanın oğlu
Yaxşımət xan
Yürək xan, Baxmur xanın oğlu
Munçək xan, Yürək xanın oğlu
Yüzək xan, Munçək xanın oğlu
On-Som xan, Yüzək xanın oğlu
İrtişək xan, On-Somun oğlu
Taybuqa xan, İrtişək xanın oğlu
Sibir xanlığını 1405-ci ildə Çinqi-Turada hökmranlıq edən Taybuqanın başçılığı ilə bu nəsilən olan sülalə idarə edib. 1428-ci ildə onun ölümündən sonra xanlıq özbək xanı Əbülxeyr xana keçib.

Sibir xanlığının bayrağı

1411-1412-ci ildə Dövlətşeyx sultanın ailəsində doğulan Əbülxeyr xan əslən Çingiz xanın nəvəsi Şeyban xanın nəslindən idi. Əbülxeyr xan 1428-ci ildə Sibir xanlığını işğal edərək Tümen və Tura çayı arasındakı ərazilərə nəzarəti öz əlinə alır, 1430-cu ildə Xarəzmi işğal edir, Ürgənci ələ keçirir. Sonra Həştərxan xanlığının ordularını məğlub edir. Əbülxeyr xan 1440-cı ildə Astrabadi qarat edir və dövlətin sərhədlərini genişləndiririr, 1446-cı ildə indiki Özbəkistan torpaqlarını işğal edir, Teymuriləri qovaraq paytaxtını Sığnağa köçürür.

Əbülxeyr xan 1446-cı ilədək Çinqi Tura şəhərindən dövlətini idarə edir.

Əbülxeyr xan Türktüstanda öz gücünü möhkəmləndirdikdən sonra 1447-ci ildə Səmərqəndə hücum etsə də şəhəri ələ bilmir. 1451-ci ildə Teymuri şahzadəsi Əbu Səidi dəstəkləyən Əbülxeyr həmin ilin iyununda onun Səmərqənddə Teymuri taxtına oturmmasına kömək edir. Əbülxeyr xan Səmərqənddə Uluqbəyin qızı Rəbiyyə Sultan bəyimlə evlənib, onun 11 oğlu, 2 qızı olub.

Əbülxeyr xan 1465-ci ildə müstəqil Qazax xanlığını yaradır (Bu haqda ayrıca söhbət açılacaq).

Əbülxeyr xan 1468-ci ildə 57 yaşında vəfat edir, məzarı Qazaxıstan ərazisində – Türküstan şəhərində, Xoca Əhməd Yəsovinin türbəsindədir.

Sibir xanlığı iki yerə bölünüb

Əbülxeyr xanın ölümündən sonra xanlıq 2 yerə bölünüb: Şeybani xan Çinqi-Turada, Taybuqa Məhəmməd isə xanlığın adını buradan götürən Sibir qalasında hökmdarlıq

edib. Bununla belə, bu xanlıqlar xarici düşmənə qarşı birgə mübarizə aparıblar.

1555-ci ildə Sibir xanlığı Moskvadan vassal asılılığını qəbul etsə də, Çingiz xanın nəslindən olan Kuçum xan ruslarla münasibətləri gərginləşdirir, ruslarla tatarlar arasında yeni müharibə qızışır. Qızıl Orda dövləti hələ fəaliyyət göstərdiyi vaxtlarda Sibir xanlığının ilk hökmdarı Mamiç oğlu Taybuğa olub. O zaman Çingiz xan ona İrtiş, Tobul, İşim və Tura çaylarının sahillərini vermişdi. Bu xanlığın mərkəzi Çinqi-Tura, indiki Tümen şəhəri olub.

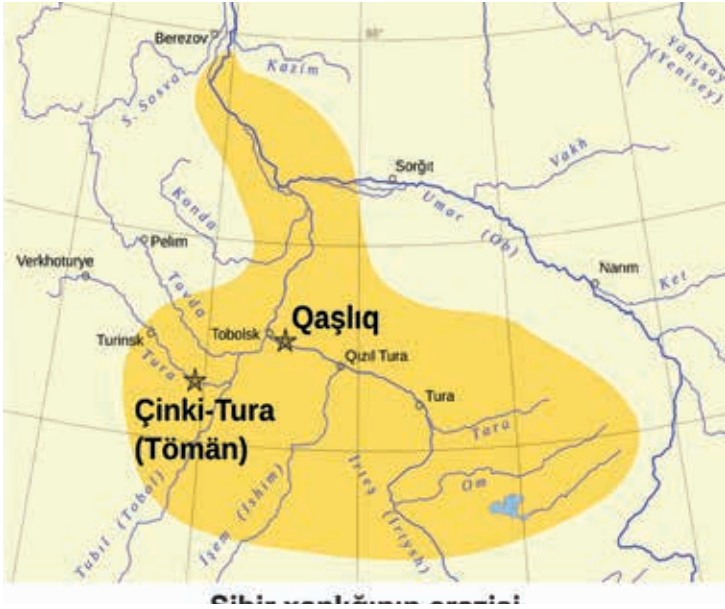
1563-cü ildə Kuçum xan Yadigar xanı

məxsus olub və sonuncu hökmdarlardan olan Kuçum xan Buxara xanlığına mənsub özbək Şeybanilər sülaləsinə mənsub bir hökmdar idi. Bu səbəbdən bəzi miqrantların bölgəyə "öz tarixi torpaqları" kimi gəlməsi anlaşılandır.

Deputatın çıxışı həm XMMD-də, həm də ictimaiyyət arasında və Federal səviyyədə sərt tənqidlə qarşılanıb, deputatı üzr istəməyə məcbur ediblər.

Bununla belə, deputat qətiyyəən yanılmayıb, o torpaqlar Sibir xanlığının əraziləri olub. Bir vaxtlar Şeybanilərin at oynatdıqları torpaqlara, yəni ulu babalarının tor-

Qədim türk yurdu – Sibir və Tümen xanlıqları

məğlub edərək Sibir xanlığını da öz əlinə keçirib. Bu zaman xanlıqda şamanizm də geniş yayılmışdı. Buna görə də Kuçum xan türk boyları arasında islam dinini yaymaq məqsədilə Buxara xanı Abdullah xana müraciət edərək islam dinini təbliğ edən və öyrədən alimlərin göndərilməsini xahiş edib və Buxaradan Sibir xanlığına din alimləri və şeyxlər göndərilib. Beləliklə, Sibir türklərinin böyük bir qismi şamanizmdən islama keçib, bununla belə bugüncədək şamanizmə sitayiş edənlər az deyil.

Böyük mədəni quruculuq işlərinə başlayan Kuçum xan rus hücumu nəticəsində bu işləri dayandırıb ruslarla döyüşməyə məcbur olur. Bir tərəfdən ruslarla, digər tərəfdən də rus knyazlarının zülmündən qaçaraq Yermakin başçılığı ilə qaçaq dəstəsi yaranan kazaklara qarşı vuruşan Kuçum xan və qardaşı Məhəmməd Qul tatar bəylərini ümumi düşmənə qarşı bir araya gətirə bil-mədiklərindən ruslara məğlub olurlar.

Kuçum xan-Yermak qarşıdurması qızışır...

1581-ci il sentyabrın 1-də Yermakin qoşunları Taqil, Tura, Tobol çayları ilə aşağı enərək Kuçuma tabe olan yerli bəyləri məğlub edir və 1582-ci ilin sentyabrında Sibir xanlığının içərilərinə soxulur. 1582-ci il oktyabrın sonunda İrtişdəki Çuvaş şəhərciyi yaxınlığındakı döyüşdə Yermak Kuçumun əsas qüvvələrini məğlub edir, oktyabrın 26-da Sibir xanlığının paytaxtı Qaşlıq işğal olunur. Dekabr ayında isə ruslar İrtişin qolu Vaqay çayında Kuçumun oğlu Məhəmməd Qulu məğlub edərək onu əsir götürür.

Sonrakı illərdə Yermakin dəstəsi İrtiş və Ob çayları boyu bir çox rayonları işğal edir. Bu dövrdə Yermakin başçılığı ilə rusların hücumları ara vermir. Kuçum xan və qardaşı Məhəmməd Qul tatar bəylərini ümumi düşmənə qarşı bir araya gətirə bilmədiklərindən ruslara məğlub olarsa da, sonra qüvvələri artırıb yenidən hücumə keçirlər. İvan Qrozni Yermakin köməyinə 500 nəfər atıcı əsgər göndərir. 1585-ci il avqustun 6-da Kuçumun təxminən 1000 nəfərlik dəstəsi qəflətən Yermakin dəstəsinə hücum edir, ağır zirehli kazakların bir çoxu, o cümlədən Yermak çayda batır. Bundan sonra rusların bir hissəsi Sibirdən qaçmağa məcbur olur, ancaq bu, müvəqqəti hal idi.

1579-1585-ci illərdə Yermakin başçılığı ilə Kuçum xana qarşı təşkil olunan yürüşlərin məqsədi Sibirə işğal edib rus dövlətinə qatmaq və ruslaşdırmaqdan ibarət olub. Məhz bu müharibələr Sibir xanlığının dağılmasına və Sibirin ruslar tərəfindən kolonizasiyasına gətirib çıxarıb.

Çar Rusiyanının yeritdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində XVI-XVIII əsrlərdə Rusiyanın Avropa hissəsindən Sibirə köçürülən rusların sayı sürətlə artır. Sibirin zəngin xəz-dərisi rus məmurlar və tacirləri bu ərazilərə cəlb edib. Xarici bazarlarda xəz yüksək qiymətə satılırdığından məmurlar türkləri vergini xəzlə verməyə məcbur ediblər. Ruslar əhalini aldatmaqla, bir çox hallarda zorakılıqla çoxlu xaz toplayıblar.

2025-ci ilin iyun ayında Rusiyanın Qərbi Sibir düzənliyində yerləşən Xənti-Man-siyask Muxtar Dairəsinin (XMMD) Dumasında təmsil olunan azərbaycanlı deputat Xəlid Tağızadə Dairənin Dumasında miqrantlarla bağlı məsələ müzakirə olunarkən bildirib ki, Yuqra və Tümen vilayətinin bir hissəsi tarixi baxımdan Sibir xanlığına

paqlarına indi Şeybanilərin nəvə-nəticələri gəlir, bu torpaqlara yenidən sahib olmaq üçün...

Kuçum xan ailəsi ilə bərabər əsir düşür

1598-ci ildə Moskva vaxtilə xristianlığı qəbul edən tatar mirzələrindən olan Mansurovun komandanlığı ilə Sibirə toplarla silahlanan bir hərbi dəstə göndərir. Qanlı döyüşlərdən sonra Kuçum xanın ailəsi və yaxınları əsir düşür. Ruslar Kuçum xanı ailəsi və yaxınları ilə birlikdə Moskvaya göndərirlər.

Moskvada onu çarın xidmətinə dəvət et-sələr də, Kuçum xan bu dəvəti qəbul etməyib, öz vətəninə qayıdıb. Ömrünün sonlarına doğru Kuçum xanın gözləri tutulub və öz əcəli ilə 1600-cü ildə vəfat edib. Kuçum xanın ölümündən sonra XVII əsr ərzində ruslar mərhələ-mərhələ Sibirin buryatlar, tunquslar, yakutlar yaşayan ərazilərini zəbt edərək öz ərazilərini türk boylarının hesabına daha da genişləndirirlər. Beləliklə, bir türk-tatar xanlığı da tarixə qovuşmuş olur.

Sibir xanlığının hökmdarları:
Mar xan (Umar, Ömər) İpək xanın bacısının əri, 1468-1480 İpək xan, 1480—1495 Məhəmməd Taybuqa, 1495—1502 Anqış xan, Məhəmməd Taybuqanın qardaşı oğlu, 1502—1516 Qasım Taybuqa xan, Məhəmməd Taybuqanın oğlu, 1516—1530 Yadigar, Qasım Taybuqanın oğlu, 1530—1563 Bəy Bulat, Qasım Taybuqanın oğlu, 1555—1563 Kuçum xan, 1563—1598 Seyid Əhməd, Bəy Bulatın oğlu, 1583—1588

Tümen xanlığı: XV əsrdə Sibir Şeybanilərinin dövləti

Tümen ulusu və Tümen xanlığı, Cənub-Qərbi Sibirdə türk dövləti, 1359-1428-ci ilədək Ulus adlanıb, 1428-ci ildən 1563-ci ilədək Tümen xanlığına çevrilib. Tümen xanlığı Tobol çayının orta axınında və çayın qolları olan Tavda və Tura arasındakı ərazidə yaranan siyasi bir qurumdur. 13-cü və 14-cü əsrlərdə gələcək Tümen xanlığının "İbir" kimi tanınan ərazisi Cuçi Ulusunun bir hissəsi idi. Xanın iqamətgahı Çinqa-Turada, yəni indiki Tümenin yerində idi. 14-cü əsrin sonu və ya 15-ci əsrin əvvəllərində Çingizilərdən olan Toxtamış Çinqa-Turaya qaçır və orada hakimiyyəti ələ keçirir. 1406-cı ildə onun ölümündən sonra Tümen Yadigarın davamçıları olan Çökra xana təbə edilir. Ağ Orda hökmdarları Şeybanilər və yerli zadəganların nümayəndələri - əfsanəvi xan Taybuqanın nəslindən olan Taybuqilər arasında uzun bir mübarizədən sonra Şeybanilərdən olan İpək hakimiyyəti ələ keçirir. 1495-ci ildə İpək Taybuqilərdən olan Məhmət tərəfindən öldürülür və paytaxt İrtiş çayının sağ sahilində Sibir (və ya Qaşlıq) yaşayış məntəqəsi olur. Məhmət xanın hakimiyyətidən sonra onun ərazisi Sibir xanlığı kimi tanınıb və XVI əsrin əvvəllərindən Taybuqilərin torpaqları Sibir xanlığının tərkibinə daxil olub.

Hökmdarları:

Taybuqa, On xanın oğlu, 1220-ci il
Qaranbəy xan, 1359-1375
Toxtamış xan, 1396-1406
Çökra xan, 1407-1413
Dövlət Şeyx oğlan xan, 1413-1420
Hacı Məhəmməd xan, 1420-1428
Əbülxeyr xan, 1428-1468
İpək xan, 1468-1495
Mamuk xan, 1495-1496
Ağalak xan, 1496-1504
Əhməd ben Mamuk xan, 1504
Külük Sultan, İpək xanın oğlu, 1505-1530

tatarları kimi də adlandırırlar. Kakas vilayətinin ərazisi 61.569 kv. km-dir, mərkəzi Abakan şəhəridir. Əhalisi təxminən 600 min nəfərə yaxındır ki, bunun da təxminən iki yüz mini Xakas türkləridir. Xakasiya ərazisindən dünyanın ən böyük çaylarından biri olan Yenisey (Kim Suyu) çayı keçir. Xakas türklərinin Saqay və Qırğız adlı iki mühüm qolu var. Ruslar xakasların ərazisini işğal edən zaman onlar saqay, kaçın, qızıl, şor, kaybal və belt tayfa birləşməsindən ibarət olublar.

Altaylar

1991-ci ildə Rusiya qədim türk yurdu olan Altayı iki yerə parçalayıb, Altay Respublikası və Dağlıq Altay vilayəti yaradıb, 1992-ci ilin may ayından bu iki qurumun əsasında Altay Respublikası təşkil edilib.

Altay Respublikasının mərkəzi Qorno Altaysk şəhəri, əhalisi təqribən 210 min nəfər, ərazisi 93 min kv. km-dir. Altay Türklərinə əvvəllər Oyrotlar da deyilib.

Türk dilinin bugünkü Altay ləhcəsi uyğur, xakas, qırğız, qaraqay-balkar ləhcələri ilə çox yaxındır. Bu gün altaylıılar Altay Respublikasında, Kemerovo vilayətində, Monqolustanda və Çinin Sintszyan-Uyğur Muxtar Respublikasında yaşayırlar. Respublikanın 57 faizini ruslar, təxminən 37 faizini Altay türkləri, təxminən 7 faizini qazaxlar, teleginlər, tubalar, kumandinlər, çelkanlar, ukraynalılar və almanlar təşkil edir.

Şorlar

Şorlar Altay xalqları türk qrupunun hun qoluna mənsub xalqdır, dini şamanizm olub, rusların təsiri nəticəsində xristianlığı qəbul edənlər də az deyil, dilləri şor dilidir. Özlərini şor (şor kiji, şor adamı, şor kişisi, həmçinin, tatar kiji, tatar kişisi, tatar adamı) adlandırırlar. Cənubi Sibir, Kemerovo vilayətinin cənubundakı Dağlıq Şoriya ərazisində, Tom, Kondoma və Mrassa çayların hövzələrində yaşayırlar. Bu ərazilərdə təxminən 14 min şor yaşadığı haqqında məlumat var.

Şor dilinin ilk əlifbası 1885-ci ildə Qazanda çap edilib, Şor əlifbasında 38 hərf var. Ana dilində danışanların sayı azdır, onlar məktəbdə rus dilində oxumağa məcburdur. Şor dili sıradan çıxarılmaq üzrədir. Şorlar elə bizim kimi bığağa pıçaq, suya suu deyirlər.

Dolğanlar

2002-ci il əhalinin siyahıya alınmasına görə Rusiyada 7,261 dolğan yaşayır. Onların təxminən 6 min nəfəri Krasnoyarsk diyarının Taymır Dolğan-Nenetsk rayonunda, qalan hissəsi isə digər bölgələrdə qərar tuturub. Dolğan dili türk dilləri ailəsinin Sibir qrupuna daxildir və xüsusiyyətlərinə görə saxa (yakut) dilinə ən yaxın dildir və dolğan dili Norilskiy, Pasinskiy, Avamskiy, Xatanqskiy və Popiqayskiy ləhcələrindən ibarətdir. 20-ci əsrə qədər Sibirdə əsasən köçəri həyat sürüblər, ovçuluqla məşğul olublar. Dolğanlar Saxada (Yakutiya) yaşayan saxalarla (yakutlarla) çox yaxın qohumluq əlaqəsi olan bir xalqdır. Dolğanlar indi özlərinə Saxa və ya yakut da deyirlər. Dolğanların əksəriyyəti rusların təsiri ilə xristianlığı qəbul edib, rus pravoslav kilsəsinə gedirlər. Dolğan dilindəki ilk seir kitabı 1973-cü ildə nəşr olunan, dolğan əsilli sovet şairəsi Oqdo Aksyonovanın "Barak-san" kitabıdır.

Barabinlər

Tatarların bir qolu kimi tanınan barabinlərin dili tatar dilinə çox yaxındır. Bu kiçik türk xalqının ümumi sayı bəlli deyil. Tobolsk, Tümen, Tomsk bölgəsində yaşayırlar.

Sibir buxaralıları

Bu bölgədə Sibir buxaralıları deyilən bir Türk boyu da var ki, sayları 100 min nəfərə yaxındır. Vaxtilə Buxaradan bu torpaqlara köçən ciğatay türklərinin törəmələridir.

Sibirdə yaşayan türklər əsasən orta əsrlərdə bu ərazidə yaşayan Türk boyları–Peçenq və Qıpçaq dillərinə yaxın bir şivədə–Qazan türkcəsi və ya tatar dilində danışırlar. Bu şivəyə tatarlarla yanaşı Başqırd, Noqay və Miser ağızları və ya Altay şivəsi də daxildir. Bu şivədə həm də Qərbi Sibirdə İrtiş, Tura, Tobol və Tumlul çayları ətrafında yaşayan türklər danışırlar.

Qulu KƏNGƏRLİ,
XQ-nin Türküstan üzrə xüsusi
müxbiri

Daşkənd